

В. В. Соболев

Візантійська архітектурна спадщина Сіди Памфілійської: історія архітектурно-археологічних досліджень

історії візантійської культури Мала Азія відіграла роль своєрідної транзитної зони, в якій зустрічалися традиції Сходу та Заходу. Історія християнської культової архітектури в цьому контексті не є виключенням. Регіон виступав місцем постійних контактів різноманітних будівельних традицій, стилів та напрямків. На жаль, на відміну від візантійської архітектури Константинополя, Балкан або Закавказзя про архітектуру Малої Азії ми знаємо значно менше. Складається прикра ситуація, за якої регіон випадає з поля зору вітчизняних археологів та істориків мистецтва.

Ця стаття присвячена історії вивчення ранньохристиянської та візантійської сакральної архітектури памфілійського міста Сіда¹.

Історії вивчення християнських старожитностей Сіди присвячене обмежене коло робіт. До них можна віднести доповідь Шенера Йилдиріма [1], історіографічні огляди у двох монографіях Аріфа Мансела [2, S. 189–194; 3, s. 325–334], історіографічний огляд в дисертації Лейли Кадірлі [4, s. 8–11]. На жаль, зазначені роботи дають лише фрагментарне уявлення про процеси вивчення християнських старожитностей та їх результати.

Завдячуючи зручному географічному розташуванню на узбережжі, близькості до порту Анталії, а отже, доступності для європейських мандрівників, місто стало об'єктом наукового інтересу ще на початку XIX ст.

Протягом позаминулого і початку минулого століть руїни Сіди відвідала низка дослідників: Луї Коранцез [5, р. 373–384], Френсіс Бофорт [6, р. 146–152] і Чарльз Коккерел [7, р. 175–176] (на описі Бофорта засновані короткі замітки Вільяма Лікке [8, р. 195–196] і Джона Крамера [9, р. 283–285], які Сіду не відвідували), Чарльз Феллоуз [10, р. 203–204], Томас Спратт і Едвард Форбс [11, р. 34–35], Пьер Трема [12,

¹ Місто Сіда (гр. Σίδη) розташоване на південному узбережжі Малої Азії на межі двох історичних областей Памфілії і Кілікії. Руїни стародавнього міста знаходяться на території сучасного курортного селища Сіде (близько 60 кілометрів на схід від Анталії). В античну і ранньовізантійську добу місто відіграло важливу роль як один з центрів транзитної торгівлі та значний осередок культури і науки. В IV ст. Сіда стає осідком єпископа, а в середині V митрополита Східної Памфілії, що забезпечило місту роль релігійного центру. Візантійська архітектурна спадщина Сіди включає руїни чотирьох великих базилік (за номенклатурою А. Мансела літерні базиліки «А», «В», «С», «F»), двох храмів хрестово-купольного типу (храм «Е», або, за давнішою номенклатурою, «Н» та храм, зведений на руїнах базиліки «А»), комплекс єпископського палацу і низку дрібніших споруд. Усього близько десятка пам'яток, датованих періодом з V по XII ст.

@ В. В. Соболев, 2016

б. с.], Густав Хіршланд [13], Кароль Лянцкоронський [14, S. 125–152], Рудольф Хеберден і Адольф Вільгельм [15, S. 133–134], Ханс Ротт [16, S. 61–65], Петро Романеллі і Роберто Парідені [17, р. 120–133]. Всі вони залишили різного ступеня детальності описи залишків міста. Однак про будь-яке глибоке вивчення старожитностей Сіди в цей період ще не йшлося. В очах європейського вченого-мандрівника ХІХ ст., перед яким лише відкривалася антична спадщина, сидетські пам'ятки виглядали досить невиразно, невибагливо і певною мірою вторинно. Наприклад Ч. Феллоуз зовсім не побачив в пам'ятниках «гарного смаку», вказував на їх «пізні походження» і «грубу роботу» [10, р. 203], а інтерес Ф. Бофорта до Сіди Ч. Феллоуз пояснює тим, що він не бачив таких міст, як Міра Лікійська або Перга. Нарешті, потрібно зауважити, що Шарль Тексьє Сіду проігнорував зовсім, хоча в 1837 р. він працював у сусідніх Перзі та Аспенді [18, р. 220–221].

Що стосується християнських старожитностей, вони не описані в жодній з робіт першої половини — середини ХІХ ст. Хоча, як можна зрозуміти з контексту, Л. Коранцез і Ф. Бофорт оглядали руїни базилики «А» [6, р. 146–147; 5, р. 383–384].

Починаючи з середини ХІХ ст. Анатолійський півострів все частіше потрапляє до сфери інтересів професійних археологів, лінгвістів та істориків мистецтва. Поступово в цей процес включається і периферійна Памфілія.

Одними з перших на регіон звернули увагу фахівці з епіграфіки. У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Сіду відвідали учасники трьох експедицій зі збору епіграфічних матеріалів: двох німецьких (Г. Хіршланд в 1874 р. [13], Р. Хебердей і А. Вільгельм у 1892 р. [15, S. 133–134]) та однієї італійської [17, р. 120–133]. Оскільки основним завданням цих експедицій був пошук різноманітних інскрипцій, не дивно, що архітектурним пам'яткам приділялося небагато уваги. Найбільш цінна інформація представлена в роботі Р. Парідені і П. Романеллі. Зокрема, ними було описано залишки церкви в Колакли¹ [17, р. 113–114].

Систематичне вивчення і фіксація пам'яток Сіди було розпочато лише наприкінці ХІХ ст. Першим дослідником міста став польський археолог-аматор граф Кароль Лянцкоронський. Очолована і фінансована ним експедиція у складі самого К. Лянцкоронського, Маріана Соколовського та Яцека Мальцевського, метою якої було дослідження міст Памфілії і Піссідії, працювала в Сіді в 1884–1885 рр. [19, s. 67–73]. Результатом цієї роботи стала обширна глава в першому томі праці «Міста Памфілії і Піссідії». Польський дослідник першим звернув увагу і описав залишки комплексу споруд на південному мисі Сіди, який включає ранньохристиянську базилику (базилика «А») і хрестово-купольний храм середньовізантійського періоду². Пам'ятки були нанесені, хоча і не точно, на археологічну схему [14, S. 124–125].

На глибину розуміння християнської архітектурної спадщини в роботі К. Лянцкоронського вплинуло два важливі чинники: по-перше, автор не був фахівцем з християнського мистецтва та архітектури і в його експедиції таких фахівців не було, по-друге, як таких археологічних розкопок він не проводив, обмежившись лише оглядом руїн, тому немає нічого дивного в тому, що для дослідника, за його власними словами, «базилика багата в чому залишилася загадкою» [14, S. 132].

Крім базилики, К. Лянцкоронський не розглядає інших християнських пам'яток міста. Великий комплекс єпископського палацу так само, як і добре видимі залишки стін базилики «В», К. Лянцкоронський навіть не наносить на свою археологічну схему.

¹ Сучасне селище знаходиться на узбережжі західніше Сіде, в античну епоху входило до території полісу Сіди.

² К. Лянцкоронський вважав залишки пізнього хрестово-купольного храму частиною ранньохристиянської базилики [14, S. 132], не виділяючи його в окрему споруду.

Через двадцять років після К. Лянцкоронського руїни Сіди відвідав відомий дослідник християнських старожитностей Ханс Ротт. На відміну від К. Лянцкоронського, Х. Ротт досить точно визначив, що комплекс руїн базиліки містить не один, а два різночасових храми. Х. Ротт не датував жоден з них, з його опису можна зрозуміти, що базиліку він вважав пам'яткою ранньохристиянської доби, вбачаючи в ній кафедральний храм єпископів Східної Памфілії, а хрестово-купольний храм середньовізантійською церквою [16, S. 63]. Х. Ротт також дав перший детальний опис хрестово-купольного храму і, що для нас особливо важливо, опублікував фотографію пам'ятки, за якою ми можемо судити про її стан на початку ХХ ст. [16, S. 64]. Як і К. Лянцкоронський, Х. Ротт розглядав лише руїни базиліки «А» не торкаючись інших християнських старожитностей міста.

Крім Х. Ротта, жоден з визначних дослідників християнських старожитностей Малої Азії місто ніколи не відвідував¹.

Таким чином, протягом ХІХ ст. серйозних археологічних досліджень пам'яток Сіди не проводилося. Дослідники обмежувалися лише методом візуального огляду залишків без проведення розкопок. До наукового обігу була введена лише так звана базиліка «А». Хоча і в її випадку опублікована інформація була вкрай обмеженою.

Новий період в історії вивчення пам'яток Сіди відкривається в 1947 р., коли в місті почала працювати археологічна експедиція Стамбульського університету на чолі з професором Аріфом Мюфюдом Манселом [21, s. 211; 2, S. 192]. Зарубіжні колеги досить високо оцінили організацію і результати роботи експедицій Мансела [22]. Однак, на жаль, більша частина матеріалів польових досліджень середини ХХ ст. залишається неопублікованою. Доступними для наукової спільноти є лише різного ступеня детальності звіти [23; 24; 25; 26; 27].

У цілому, археологічні дослідження в Сіді можна розділити на три фази. Перша, найбільш активна, проходила під керівництвом А. Мансела в 1947–1966 роках. Під час розкопок були досліджені практично всі великі споруди міста. Друга фаза охоплює період з 1967 по 2008 рік. Протягом цього періоду археологи були зосереджені в основному на реставраційних проектах, роботі з колекціями і досить обмежених розкопках, які проводилася силами музею Сіди. Третя, пов'язана з відновленням активних польових робіт, починається в 2009 р. експедицію Анатолійського університету (Anadolu Universitesi) під керівництвом професора Хусейна Аланиалі.

У контексті вивчення християнських старожитностей найбільший інтерес представляє перша фаза досліджень. Експедиція А. Мансела змогла провести часткові археологічні розкопки всіх відомих на сьогодні сакральних споруд візантійського періоду. Під час компанії 1948, 1962–1964 рр. були вивчені базиліка «А» і зведений на її руїнах храм хрестово-купольного типу [28, р. 183; 29, р. 160; 26 s. 34–35; 30, р. 144]; у 1964 р. розкопки проводилися на території базиліки «С» і комплексу палацу єпископів, включаючи дуже близьку до пам'яток хрестово-купольного типу каплицю [27, S. 52–55; 31, р. 154]; в 1949 р. була частково розкопана хрестово-купольна церква дещо західніше руїн палацу (так звана церква «Е», або, за більш ранньою номенклатурою, «Н») [32, р. 34]; в 1957 р. були вивчені дві каплиці на території театру [24, S. 3–5; 33, р. 65]. Крім того, під час археологічних робіт 1948 р. були оглянуті і заміряні руїни базиліки біля театру (так звана базиліка «В») і руїни базиліки в центрі Західного некрополя (базиліка «F») [34, р. 238]. Вивчено кілька пам'яток, які Мансел визначив як агізми (священні джерела).

Друга фаза археологічних робіт була значно менш продуктивною. Варто згадати археологічні польові роботи 2005–2006 рр. на території комплексу споруд на

¹ Глава присвячена ранньохристиянському періоду історії Сіди міститься в роботі Віктора Шульце, проте самі пам'ятки згадуються в ній побіжно, на основі описів К. Лянцкоронського і Х. Ротта [20, S. 215–217].

південному мисі. Самі ці дослідження носили обмежений характер і зумовлювалися необхідністю проведення консерваційних і реставраційних робіт. Їх результати окремо не публікувались¹.

Під час третьої фази археологічних робіт, розпочатих в 2009 р. командою археологів з Анатолійського університету, дослідження були сконцентровані навколо досить широкого кола пам'яток, включаючи театр, агору, так звані «Стіни Філіпа Атія», комплекс споруд на південному мисі, Східну браму так званих «Елліністичних стін» [35; 36; 37]. Однак особливий інтерес для нас представляють дослідницькі роботи та реставрація комплексу базиліки «А» [35, р. 126–128; 36, р. 97–98, 102].

Таким чином, на сьогодні археологічними дослідженнями охоплено значну кількість пам'яток. Однак, на жаль, незважаючи на багаторічну роботу, християнські культові споруди Сіди досліджені далеко не повністю. Тільки дві пам'ятки (комплекс базиліки «А» і, меншою мірою, каплиця палацу єпископів) вивчені задовільно. Ці споруди практично повністю розчищені від залишків архітектурних конструкцій, виявлені під час розкопок декоративні елементи описані та каталогізовані, частково проведено консерваційні роботи і реставрація.

Решта пам'яток Сіди потребують подальшого вивчення. Так, базиліки «В» і «F» за винятком обмірних робіт, проведених в 1948 і 2011 рр., не вивчалися археологами. Комплекс базиліки «С» вивчався фрагментарно, частково розчищені наос і баптистерій, при цьому трансепт повністю засипаний уламками стін та перекриттів. Храм «Е» вивчався археологами наприкінці 40-х рр. ХХ ст., однак розкопки були обмежені абсидною частиною і зоною північно-західного компартименту.

Однією з проблем є стан публікації матеріалів. На сьогодні практично відсутні опубліковані обмірні дані будівель. Низка пам'яток (в першу чергу це стосується згаданих вище базилік «В» і «F») не мають навіть опублікованих архітектурних планів (уточнений план базиліки «В» був підготовлений під час археологічних робіт 2011 р., однак не був опублікований [37, р. 127; 38, s. 209–210]). В той же час наявні публікації багато в чому застаріли і містять численні неточності. Наприклад, на плані базиліки «С», що був зроблений за результатами часткових розкопок 1964 р. [3, s. 269], не відображено низку архітектурних елементів², що істотно ускладнює інтерпретацію пам'ятки. У той же час потрібно зауважити, що групою Х. Аланиалі на сьогодні ведуться роботи з підготовки та публікації матеріалів подібного роду. Щоправда, наразі уточнений за результатами останніх розкопок план опублікований тільки для базиліки «А» [36, р. 98].

Практично відсутні публікації мармурових і мозаїчних елементів декорації і фрагментів фрескового розпису. А. Мансел опублікував низку мармурових деталей базилік «А», «С» і каплиці палацу єпископів [33, s. 260–262, 270–271, 279–283]. Л. Кадерлі у своїй дисертації опублікувала виявлені під час розкопок 2005–2006 рр. фрагменти мозаїчних підлог, смальти, виявлені у вівтарній частині, елементи фрескового живопису базиліки «А» [4, s. 104–114]. Так само варто згадати короткий опис залишків фресок на стінах палацової каплиці, зроблені Вінченцо Раджері [39, р. 110].

Брак емпіричних даних суттєво ускладнює роботу з історико-архітектурного аналізу пам'яток. На сьогодні кількість робіт, в яких комплексно розглядається архітектурна спадщина міста пізньоантичного і візантійського періодів, є вкрай невеликою.

До такого роду наукових студій можна віднести низку робіт Семаві Ейсе [32; 40–43], Аріфа Мансела [2, S. 163–172; 3, s. 257–291], Лейли Кадірілі [4], Хрестіана Глевцікі [44],

¹ Результати цих часткових розкопок лягли в основу дисертації Лейли Кадірілі, завдяки чому ми маємо певне уявлення про характер робіт і зроблених знахідок [4, s. 94–126].

² Зокрема, відсутні пілястри в трансепті, входи в бічні нави з нартексу, неточно відображені лінії стін нартексу, хоча ці елементи досить чітко видні in situ і частково присутні в обмірних планах 40-х рр. ХХ ст. [3, s. 271]

Шенера Йилдиріма [1; 45]. Окремих аспектів архітектурної історії міста торкалися Ріхард Краутхаймер [46, р. 108, 110, 238–239, 341, 472], Вінченцо Раджері [39; 47, р. 58, 140–141, 159–160, 161, 227, 242, 264; 48], Роберт Остерхаут [49, р. 17], Ханс Бухвальд [50, р. 227], Клів Фосс [51, р. 31–43, 46–47], Джон Грейнджер [52, р. 200–201, 211], Олексій Комеч [53, с. 40].

Така обмежена історіографія пояснюється низкою факторів. Якщо говорити про західні студії, то головна причина невисокого інтересу до візантійської спадщини Сіди пов'язана з вже згаданою проблемою недостатньої кількості опублікованих фактичних даних. Як з цього приводу слушно зауважив Р. Краутхаймер, «ті незначні фрагменти інформації, які були опубліковані дотепер [щодо пам'яток Сіди — В. С.], тільки збудили дослідницький апетит» [46, р. 472]. Потрібно зауважити, що європейські чи американські експедиції в Сіді не працювали, тому всі дані західним фахівцям доводиться отримувати зі звітів турецьких колег, які, як ми вже зауважували вище, відзначаються крайньою лаконічністю.

Стосовно турецької археології питання виглядає дещо складніше. Візантійська проблематика, на відміну, наприклад, від хетської або навіть античної, займає в ній досить скромне місце. Відсутність наукового інтересу значною мірою пояснюється ідеологічними чинниками, оскільки християнська спадщина Малої Азії розглядається як складова не просто чужої для турків, але ворожої східно-християнської культури (не варто забувати, що спадкоємцями візантійської культури себе вважали такі країни, як Греція, Росія, Болгарія, з якими у Туреччині історично склалися вкрай напружені відносини). Ця другорядність прекрасно простежується на прикладі вивчення пам'яток Сіди. Наприклад, у монографії А. Мансела 1978 р., яка містить найбільш детальний опис міста, всій візантійській спадщині (а це близько десятка пам'яток) приділено лише 35 сторінок тексту з 334 (близько 10 %), в той час як одному тільки театру присвячено обширний опис на 28 сторінках, термам (чотири пам'ятки) 26 сторінок тексту, античним храмам (п'ять пам'яток) 28 сторінок і т. д. [3]. Ще менше місця приділено візантійським пам'яткам в монографії Мансела 1963 р. (10 стор. зі 199, або приблизно 5 % обсягу) [2]. Варто відзначити, що з двадцяти експедицій, проведених А. Манселом в Сіді, лише три (1949, 1962 і 1964 рр.) були присвячені вивченню переважно візантійських старожитностей.

Відсутність особливого інтересу до візантійської спадщини тягла за собою ще одну проблему, пов'язану з браком фахівців. Єдиним візантиністом, який працював з сидетськими старожитностями, був С. Ейсе. Він почав працювати в експедиції А. Мансела наприкінці 40-х рр. ХХ ст., на основі пам'яток Сіди написав дисертацію і опублікував декілька невеликих робіт (див. вище). Однак у середині 50-х рр. ХХ ст. він відходить від вивчення пам'яток Памфілії і переключається на архітектуру доби Палеологів [54]. Напрацювання С. Ейсе лягли в основу розділів про ранньохристиянську і візантійську спадщину в роботах А. Мансела [2, S. 163]. Інші автори, що працюють або працювали над сидетськими пам'ятниками візантійського періоду, були фахівцями з суміжних областей: А. Мансел спеціалізувався на античних старожитностях, А. Дайі і А. Кадірлі були архітекторами-реставраторами. Тільки останнім часом до роботи експедиції Х. Аланиалі почали залучатися фахівці в області пізньоантичної та візантійської архітектури. Ще одним важливим фактором, який, на нашу думку, варто враховувати, була наукова спеціалізація керівників експедицій: А. Мансел, Й. Йенан і Х. Алианлі — фахівці з античної археології.

І останній аспект, який не можна ігнорувати, це характер візантійських пам'яток. На тлі більш ранніх античних споруд, які в Сіді збереглися досить непогано, візантійські пам'ятки виглядають досить вторинно.

Типологічна і функціональна атребутація великих культових споруд візантійської доби особливих дискусій серед вчених не викликає. Однак не зрозумілими залишаються особливості просторової організації і функції окремих елементів планувальної

структури. Наприклад, за безперечної приналежності базилік «В» і «С» до типу трансептних типів трансептів цих храмів не визначені. Відкритим є питання функціонального використання так званих «пастофоріїв» і розташованої біля південної стіни базиліки «А» купольної конструкції. А. Мансел вбачав в ній мартирії [2, S. 164], у той час як Л. Кадірілі припускає його можливе використання в якості баптистерію або скевофілакю [4, s. 80]. Абсолютно не ясним залишається функціональна приналежність багатьох споруд комплексу палацу єпископів і базиліки «С». Наприклад, невідомо, для чого використовувався триконх, розташований північніше базиліки, і дві об'єднані купольні споруди, що мають ідентичні плани з «мартириєм» базиліки «А».

Значно складніша ситуація з пам'ятками некультового характеру та пов'язаних з культом лише частково. Відкритим, зокрема, залишається питання щодо атрибуції некультових будівель, розташованих південніше базиліки «С». А. Мансел визначив комплекс пам'яток як споруди єпископської резиденції [3, s. 347], ця думка була повністю підтримана В. Мюллером-Вейнером [55, s. 680–683] і загалом підтримується більшістю сучасних турецьких дослідників (див. наприклад, статтю Бурку Джейлан про резиденції єпископів ранньохристиянського періоду в Малій Азії [56, p. 174–176]). В той же час Х. Бухвальд висловлював сумніви щодо атрибуції А. Мансела [50, p. 227], а Хр. Глевіцкі [44, S. 347], розвиваючи ідеї Х. Бухвальда, пропонує атрибутивати комплекс як твору пізньоантичного періоду.

Дещо відокремлено стоїть дискусія щодо використання театру Сіди в якості християнського святилища. Теорія була запропонована А. Манселом і ґрунтувалася на наявності двох каплиць із залишками фрескового розпису, які фланкували сцену театру, та численних християнських монограм, знайдених під час розкопок театральної споруди [2, S. 140–141; 57]. Проте на сьогодні теорія А. Мансела піддається критиці як така, що не має під собою достатньо сильних аргументів [58, p. 25; 19, p. 60].

Найбільш серйозні дискусії виникають щодо датування пам'яток. Базиліку «А» А. Мансел відніс до архітектури початку V ст., базуючись лише на аналізі фрагментів підлогових мозаїк [3, s. 259] (цю точку зору підтримує Р. Краутхаймер [46, p. 108]). У той же час, на думку інших дослідників, таке датування явно не враховує всієї будівельної історії храму. К. Фосс, наприклад, базуючи на припущенні Джулії Грассі про близькість капітелей колонн базиліки до зразків VI ст. [59, p. 95], припускає наявність масштабної реконструкції пам'ятки в цей період, а можливо, і зведення базиліки *de novo* [51, p. 39].

Підставою для датування базиліки «С», запропонованого А. Манселом і в цілому прийнятого сучасною наукою, є монограма з ім'ям, ймовірно, єпископа, яка за паліографічними ознаками датується серединою VI ст. [3, s. 275–276]. У той же час монограма виявлена навіть не в базиліці, а в каплиці палацу єпископів і, на думку деяких дослідників, цілком може бути сполією незрозумілого походження [39, p. 112]. В цілому, потрібно зауважити, що низка будівельних прийомів, застосованих артілями, що зводили палац і деякі частини базиліки дійсно дуже близькі, хоча більш детальний аналіз мурування комплексу базиліки «С» вказує на наявність як мінімум двох будівельних періодів, що не враховує в датування А. Мансела.

Базиліки «В» і «Г», як вже зазначалося, не були об'єктами глибокого наукового вивчення і датовані лише приблизно ранньовізантійським періодом [2, S. 170].

Датування храмів хрестово-купольного типу так само є предметом дискусій. Теорія раннього датування палацової каплиці і тісно пов'язаного з нею храму «Е» була розроблена С. Ейсе і А. Манселом. Вона була запропонована С. Ейсе після вивчення руїн храму «Е» в 1949 р. [32, p. 35]. Ґрунтуючись на архаїчному плані, з одного боку, і історії розвитку міської забудови, з іншого, С. Ейсе дійшов висновку, що храм мав бути побудований не раніше VII ст. і не пізніше першої половини IX ст. Однак, враховуючи, що храм перебував за межами так званих стін «Філіпа Атія», тобто, фактично, на незахищеній ділянці міської забудови, С. Ейсе схилився до періоду, що

передував арабським набігам (перша половина VII ст.) [32, р. 38–39]. Під час проведених А. Манселом розкопок так званого «палацу єпископів» була розкрита типологічно дуже близька до храму «Е» каплиця, яку, за вже згаданою монографією, датували другою половиною VI ст. Оскільки знахідка А. Мансела фактично підтверджувала теорію С. Ейсе, в турецькій історіографії утвердилася ідея про ранні дати зведення обох пам'яток. Потрібно зауважити, що Р. Остерхаут [49, р. 17] і А. Комеч [53, с. 40], які залучали храм «Е» в якості раннього зразка хрестово-купольної системи, датування Ейсе-Мансела в цілому підтримали. К. Фосс схилився до ранньої дати для каплиці [51, р. 41] і дещо пізнішої для храму «Е» [51, р. 44].

Однак такий підхід підтримали далеко не всі дослідники. В. Роджері [39, р. 113–115; 48, р. 6], Хр. Глевцікі [44, S. 371–373] і Х. Бухвальд (щоправда, тільки відносно каплиці) [50, р. 227] пропонують більш пізню дату їх зведення (не раніше межі VIII–IX ст.). Вищезазначені автори вказують, по-перше, на те, що залучення Манселом монограма не може бути надійним доказом дати зведення, оскільки цілком може бути сполією, що походить з більш давньої будівлі¹ і, по-друге, обидві пам'ятки мають дуже чітко виражений хрестово-купольний план, який наврядчи міг потрапити в Памфілію раніше зазначеної межі VIII–IX ст.

Такі автори, як Дж. Грейнджер [52, р. 211] і Р. Краутхаймер [46, р. 341], розглядають дату пам'яток як відкрите питання і схилиються до широкого датування VII–IX ст.

Низка гіпотез існує щодо датування хрестово-купольного храму на південному мисі Сіди. А. Мансел і С. Ейсе, які почали вивчати пам'ятку, розглядали її як культову споруду «темних віків» (VIII–IX ст.) [2, S. 164]. У своїй останній монографії Мансел дещо переглянув датування і запропонував підняти дату будівництва до IX–X ст. [3, s. 265]. З останнім датуванням Мансела в цілому погоджується К. Фосс, хоча певних аргументів автори не наводять [51, р. 44, 49].

О. Комеч на основі аналізу планування пропонує ще більш ранню дату будівництва VII ст. [53, с. 40].

В. Роджері запропонував більш комплексний підхід до вивчення пам'ятки. Він детально дослідив особливості конструкцій, будівельних матеріалів і декоративних рішень. Зазначений аналіз дозволив йому достатньо переконливо показати, що пам'ятка належить до середньовізантійського періоду, і датувати її варто часом не раніше другої половини XI ст. [39, р. 113–115]. З цією точкою зору погоджуються і археологи з групи Х. Аланиалі, що працювали над вивченням храму в 2009–2014 рр. [38, s. 209].

Актуальним питанням сучасної історії архітектури є вивчення будівельних технологій. На місцевих матеріалах проблема мурувань побіжно розглянута в двох роботах В. Роджері [39, р. 103–104; 48, р. 4]. Автор обмежується виділенням декількох типів мурувань, які застосовувалися в Сіді в ранньохристиянський період. На жаль, мурування ніяк не прив'язані до хронології пам'яток.

Незважаючи на непогану збереженість багатьох пам'яток міста, спроби їх об'ємно-просторового аналізу і реконструкції практично не здійснювалися. А. Мансел обмежився лише визначенням типологічної приналежності низки споруд візантійської доби. Більш детально питання об'ємної реконструкції розглянуто в роботі Л. Кадірлі. Автором проаналізовано типи об'ємно-просторового вирішення комплексу споруд на південному мисі Сіди, в цілому, правильно визначено, що базиліка належить до егейського типу базилік з галереями, а малий храм є зразком хрестово-купольної архітектури. Також визначено коло пам'яток для проведення архітектурних аналогій і т. д. [4, s. 62–79, 134–138]. Л. Кадірлі не проводить повної графічної реконструкції пам'яток,

¹ Весь мармуровий декор каплиці, як припускав А. Мансел і переконливо довів Х. Глевцікі, був запозичений з так званого «Західного мавзолею» в некрополі Сіди [3, s. 277; 44, S. 347–348; 60, S. 140–157].

однак намагається принаймні частково реконструювати деякі втрачені елементи храмів (зокрема, авторка намагається визначити висоту колонн, архітрів нижніх та верхніх каколоннад базилики і таким чином визначити первісну висоту споруди). Часткова графічна реконструкція інтер'єру палацової каплиці (без реконструкції системи склепінь) була зроблена А. Даї (на її основі була проведена часткова реставрація споруди [3, с. 276]).

Питання фасадного декору пам'яток Сіди дослідниками практично не піднімалися за виключенням досить короткого аналізу фасадного рішення хрестово-купольного храму на південному мисі, зробленого в статті В. Раджері [39, р. 114–115].

Питанню оздоблення інтер'єрів приділялося дещо більше уваги. Окремі питання пов'язані з мармуровими декоративними елементами християнських пам'ятників Сіди розглянуті Джулією Грассі. Аналізуючи капітелі базилики «А», вона змогла показати їх спільне походження з аналогічними капітелями церкви Богородиці в Анталі і запропонувала датувати їх серединою VI ст. [59, р. 95]. Найбільш детально питання кам'яної пластики розглянуті в роботах Хр. Глевцікі [44, S. 358–362; 60, S. 140–157]. Проте основна увага дослідника все-таки приділялася дещо більш раннім пам'яткам III ст., тому проблем християнської архітектури за винятком каплиці палацу єпископів, якій він присвятив окрему роботу, автор торкається лише побіжно.

Важливою проблемою залишається питання місця памфілійської архітектури в візантійській архітектурній традиції та її зв'язок з іншими регіональними архітектурними школами імперії. Сіда займала проміжне географічне положення між двома важливими центрами християнства пізньої античності: Антіохією і Константинополем. Хоча єпископи Сіди підпорядковувалися Антіохійській патріархії, в архітектурному плані простежується потужніший вплив егейського узбережжя (на відміну від сусідньої Кілікії, де вплив Сирії на пам'ятки сакральної архітектури був значно відчутнішим [61, р. 11–37, 55]). У той же час окремі ознаки сирійського впливу простежуються у вирішенні східних частин деяких ранньохристиянських базилик (наприклад, пастофорії базилик «А» і «F» або комплекс баптистеріїв базилики «С»).

Р. Краутхаймер припустив наявність окремої архітектурної школи на території Лікії, Памфілії і Піссидії, яка поєднувала риси пам'яток егейського та сирійського типів [46, р. 108]. Однак ця ідея так і не знайшла продовження в подальших дослідженнях. Тому на сьогодні пам'ятки Сіди, як і Памфілії, в цілому, перебувають, фактично, поза контекстом розвитку візантійської архітектурної традиції.

Отже, незважаючи на значну роботу, проведenu археологами з вивчення пам'яток ранньохристиянської архітектури велика кількість питань залишається нерозкритими і потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Yıldırım S.* Side'deki Bizans Dönemi Çalışmaları // I. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Mayıs 2012. — Eskişehir, 2012.
2. *Mansel A. M.* Die Ruinen von Side. — Berlin, 1963.
3. *Mansel A. M.* Side. 1947–1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları. — Ankara, 1978.
4. *Kaderli L.* Side Apollon, Athena tapınakları kutsal alanı ve bizans bazlı kalari, koruma yaklaşımları ve tarihi çevre değerlendirmesi. Doktora tezi, Mimar Sinan güzel sanatlar üniversitesi fen bilimleri enstitüsü. — Aralık, 2009.
5. *Corancez L. A.* Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure. — P., 1816.
6. *Beaufort F.* Karamania, or, a Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity: With Plans, Views, &c. Collected During a Survey of that Coast, Under the Orders of the Lords Commissioners of the Admiralty, in the Years 1811 & 1812. — L., 1817.
7. *Cockerell C. R.* Travels in southern Europe and the Levant, 1810–1817. The Journal of C. R. Cockerell. — L., 1903.
8. *Leake W. M.* Journal of a Tour in Asia Minor. — L., 1824.

9. *Cramer J. A.* A geographical and historical description of Asia Minor with a map. — Oxf., 1832. — Vol. 2.
10. *Fellows Ch.* A Journal Written During an Excursion in Asia Minor by Charles Fellows, 1838. — L., 1839.
11. *Spratt T., Forbes E.* Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis: in company with the late Rev. E. T. Daniell. — L., 1847. — Vol. 2.
12. *Tremaux P.* Exploration archéologique en Asie mineure. — P., 1858.
13. *Hirschfeld G.* Vorläufiger Bericht über eine Reise im südwestlichen Kleinasien // Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. — Berlin, 1876.
14. *Lanckoroński K.* Stade Pamphyliens und Pisidiens. — Prag, Wien, Leipzig, 1890. — Bd. 1. Pamphylien.
15. *Heberdey R., Adolf W.* Reisen in Kilikien ausgefuehrt 1891 und 1892 im Aufirage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. — Vienna, 1896.
16. *Rott H.* Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien. — Leipzig, 1908.
17. *Paribeni R., Romanelli P.* Studi e ricerche archeologiche: nell'Anatolia meridionale // Monumenti antichi. XIII. — Milano, 1914.
18. *Texier Ch.* Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833–1837 beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cites antiques. — P., 1849. — Vol. 3.
19. *Śliwa J.* Archeologiczna wyprawa Karola Lanckorońskiego do Pamfilii i Pizydii // Folia Historiae Artium. Seria Nowa. — 1998. — T. 4.
20. *Schultze V.* Altchristliche Stade und Landschaften. — Leipzig, 1913. — Bd. II. Kleinasien.
21. *Mansel A. M.* 1946–1955 Yillarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Arařtırmalar // Belleten. — 1958. — Cilt 22.
22. *Welles B. C.* Rewie on “Vorläufiger bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947” after Mansel A. M. // AJA. — 1953. — Vol. 57.
23. *Mansel A. M., Bean G. E., Inan J.* Vorläufiger bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947. — Ankara, 1951.
24. *Mansel A. M.* Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Mansel A. M. Pamphylien in den Jahren 1946–1955 // AA. — 1956. — Bd. 71.
25. *Mansel A. M.* 1957 Senesi Side ve Perge Kazıları // TAD. — 1958. — Cilt 8–1.
26. *Mansel A. M.* 1962 Side Kazısına Dair Raportu // TAD. — 1962. — Cilt 12–1.
27. *Mansel A. M.* Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957–1972 // AA. — 1975. — Bd. 90.
28. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1963 — Vol. 67.
29. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1964. — Vol. 68.
30. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1965. — Vol. 69.
31. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1966. — Vol. 70.
32. *Eyice S.* L'eglise cruciforme byzantine de Side en Pamphylie. Son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin // Anatolia. — 1958. — Vol. 3.
33. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1960. — Vol. 64.
34. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1955. — Vol. 59.
35. *Alanyalı H.* 2010 Side. Excavations in Side 2010 // Anmed. — 2011. — Vol. 9.
36. *Alanyalı H.* Excavations and Resarch at Side in 2013 // Anmed. — 2014. — Vol. 12.
37. *Alanyalı H.* Archaeological Work at Side in 2011 and 2012 // Anmed. — 2013. — Vol. 11.
38. *Alanyalı H.* Side 2011 Yili Çalışmaları // KST. — 2012. — 34. Cilt 3.
39. *Ruggieri V.* Appunti sulla continuità urbana di Side in Panfilia // OCP. — 1995. — 61.
40. *Eyice S.* La ville byzantine de Side en Pamphylie // Publication du Comité d'organisation du X congrès international d'études byzantines. — Istanbul, 1955.
41. *Eyice S.* Side'nin Bizans devrine ait binalarının sanat tarihi bakımından değerleri // TTK. — 1960. — 5.

42. *Eyice S.* Un Baptistere Byzantin a Side en Pamphylie // Actes du V Congrès International d'Archeologie Chretienne. — Aix-en-Provence, 1957.
43. *Eyice S.* A Byzantine Hospital Building at Side? // Adalya. — 2002. — Vol. 5.
44. *Gliwitsky Ch.* Die Kirche im sog. Bischofspalast zu Side // IstMitt. — 2005. — Bd. 55.
45. *Yildirim S.* Dating Dispute over the Cross-in-square Church in the Episcopal Palace in Side // Olba. — 2017. — Cilt 25.
46. *Krautheimer R., Curcic S.* Early Christian and Byzantine Architecture. — Kingsport, 1992.
47. *Ruggieri V.* Byzantine Religious Architecture (582–867): Its History and Structural Elements. Orientalia Christiana Analecta. — Rome, 1991.
48. *Ruggieri V.* Side (in Pamphilia) [Electronic resource]. — Way of access: www.academia.edu/11945449/Side_in_Pamphilia
49. *Ousterhout R.* Master Builders of Byzantium. — Philadelphia, 1999.
50. *Buchwald H.* Western Asia Minor as a generator of architectural forms in the Byzantine period, provincial back-wash or dynamic center of production? // JOB. — 1984. — Bd. 34.
51. *Foss C.* The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age // Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor. — L., 1996.
52. *Grainger Jh.* Cites of Pamphylia. — Oxf., 2009.
53. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — М., 1987.
54. *Oral History Interview with Semavi Eyice*, undertaken by Günder Varinloğlu on May 16, 2011, in the Department of Art History at Istanbul University [Electronic resource]. — Way of access: www.doaks.org/library-archives/dumbarton-oaks-archives/oral-history-project/semavi-eyice.
55. *Müller-Wiener W.* Bischofsresidenzen des 4–7 Jhs. im östlichen Mittelmeerraum // Actes du XI congrès international d'archéologie chrétienne. — Rome, 1989.
56. *Ceylan B.* Episkopeia in Asia Minor // Housing in Late Antiquity. — Leiden; Boston, 2007. — Vol. 3.2. From Palaces to Shops.
57. *Mansel A. M.* Restaurationen und Umänderungen des Theaters von Side in byzantinsicher Zeit // Actes du XII Congrès international d'études byzantines, Ochride, 10–16 Septembre 1961. — Belgrade, 1964. — Vol. 3.
58. *Bowes K. D.* Christians in the amphitheater? The “Christianization” of spectacle buildings and martyrial memory [Electronic resource] // Mélanges de l'Ecole française de Rome. — 2014. — Vol. 126–1. — Way of access: <http://mefrm.revues.org/1807>.
59. *Grassi G.* Scultura architettonica e spolia marmoree della Panaghia di Antalya nel quadro della produzione artistica dell'Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina // Milion. — 1990. — Vol. 2.
60. *Gliwitsky Ch.* Späte Blüte in Side und Perge: die pamphyrische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr. — Bern, 2009.
61. *Hill S.* The Early Byzantine churches of Cilicia and Isauria. — L., 1996.

Резюме

Соболев В. В. Візантійська архітектурна спадщина Сіди Памфілійської: історія архітектурно-археологічних досліджень

Стаття присвячена історії вивчення християнської культової архітектури памфілійського міста Сіда. Протягом XIX — першої половини XX ст. залишки міської забудови неодноразово оглядалися європейцями, в тому числі фахівцями-археологами, але системні дослідження в регіоні в цей час ще не проводилися. Археологічні роботи в Сіді були започатковані в 1947 р. експедицією Стамбульського університету під керівництвом А. М. Мансела (ці роботи з певними перервами тривають до сьогодні). Результатом розкопок стало часткове дослідження більшості культових споруд візантійського періоду.

Ключові слова: Мала Азія, Памфілія, Сіда, візантійська архітектура, історіографія.

Резюме

Соболев В. В. Византийское архитектурное наследие Сиды Памфилийской: история архитектурно-археологического изучения

В статье рассматривается история изучения христианской культовой архитектуры памфилийского города Сиды. На протяжении XIX в. город посетил ряд западноевропейских путешественников, которые оставили разной подробности описания архитектурных памятников города.

Систематические археологические работы в Сиде были начаты в 1947 г. экспедицией Стамбульского университета под руководством А. М. Мансела (продолжались вплоть до середины 60-х гг. XX в.). Результатом этих работ стало частичное исследование большинства культовых сооружений византийского периода.

Основные проблемы, которые поднимались исследователями, связаны с вопросами типологии и датировки памятников.

Ключевые слова: Малая Азия, Памфилия, Сиды, византийская архитектура, историография.

Summary

V. Soboliev. Byzantine Architectural Heritage of Pamphylian Side: the History of Studies in Field of Archaeology of Architecture

In this article the author studies the research history related to christian and byzantine sacred monuments in pamphylian city Side. Numerous of travellers visited the city during the XIX century. And further published their short descriptions of the city ruins. Among all Christian monuments of the city only the basilica "A" was described.

In 1947 archaeological team from Istanbul University conducted by Arif Mansel started excavations in Side. This expedition had been working in Side till the mid of 1960th and explored the large amount of byzantine monuments. Excavations were incomplete and didn't cover the whole territory of ancient city.

Researchers focused on the problems of typology of the monuments and their dating. The questions related to facade and interior decoration, proportional analysis of the monuments, building materials and techniques were not addressed at all or studied insufficiently.

Taking under consideration above mentioned, further archaeological and research works of the early christian and byzantine monuments of Side seems as a perspective direction of studies which can provide significant further results.

Key worlds: Asia Minor, Pamphylia, Side, Byzantine architecture, historiography.

